

ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΘΗΝΑ 2005

Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα

Non velat umbra diem

Το σκοτάδι δεν θα καλύψει τη μέρα

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το δημοσίευμα αυτό είναι προϊόν συλλογικής εργασίας μαθητών του 1ου Πειραματικού Λυκείου Αθηνών, τωρινών αλλά και αποφοίτων, που εργάστηκαν με την καθοδήγηση της καθηγήτριας Θεολόγου του σχολείου κυρίας Ιωάννας Κομνηνού. Οι σημερινοί απόφοιτοι είχαν πριν από τέσσερα χρόνια συγκεντρώσει υλικό για μια έκδοση, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Κληροδότησαν το υλικό που είχε μαζευτεί στους φετινούς μαθητές της Β' Λυκείου, σαράντα περίπου αρχικά, οι οποίοι με τη σειρά τους το εμπλούτισαν με δικές τους έρευνες. Κατά ομάδες επισκέφτηκαν το Εβραϊκό Μουσείο και τη Συναγωγή της Αθήνας και ήρθαν σε επαφή με εκπρόσωπο της ισραηλιτικής κοινότητας. Εξάλλου στη συγκέντρωση του υλικού και στην επεξεργασία του συνέβαλε και μαθήτρια της τάξης που ανήκει στην ίδια κοινότητα.

Τα αναφέρω όλα αυτά γιατί θεωρώ πως αυτό καθαυτό το γεγονός της έκδοσης ενός τέτοιου βιβλίου, έστω και σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων, έστω για αποκλειστικά ενδοσχολική χρήση, δεν είναι μόνο το φυσιολογικό αποτέλεσμα μιας συλλογικής μελέτης που έγινε στο πλαίσιο ενός πολιτιστικού σχολικού προγράμματος, αλλά και ένα πρώτο βήμα προς την προσέγγιση και τη γνωριμία από μαθητές ενός σημερινού δημόσιου ελληνικού σχολείου μιας μειονότητας θρησκευτικής που έχει συμβάλει αποφασιστικά στη νεοελληνική ιστορία και στη συγκρότηση του σύγχρονου νεοελληνικού πολιτισμού. Πέρα όμως από τις γνώσεις που αποκτήθηκαν, τα παιδιά αυτά έμαθαν να πλησιάζουν με σεβασμό και πνεύμα ανεκτικότητας τα στοιχεία ενός θρησκευτικού άλλου από το δικό τους, το πλειοψηφικό και κυρίαρχο στην ελληνική κοινωνία. Η εμπειρία αυτή δεν μπορεί παρά να τους είναι ωφέλιμη, αφού καλούνται να ζήσουν σ' έναν κόσμο όπου ο άλλος, ο ξένος, βρίσκεται συνεχώς δίπλα τους και πρέπει να συνυπάρξουν μαζί του, αναγνωρίζοντάς του τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις που ασφαλώς διεκδικούν για τον εαυτό τους. Τέλος στη σημερινή Ενωμένη Ευρώπη, που τον καταστατικό της Χάρτη ψήφισε πρόσφατα η Βουλή των Ελλήνων, η ανοχή του άλλου και ο θρησκευτικός και πολιτισμικός συγχρωτισμός δεν αποτελούν μονάχα γεγονός αλλά και υποχρέωση. Γι' αυτό ελπίζουμε η προσπάθεια αυτή να βρει μιμητές και σε άλλα σχολεία. Είναι λοιπόν αξιέπαινη η πρωτοβουλία της καθηγήτριας των Θρησκευτικών του σχολείου να προτείνει τη δραστηριότητα αυτή στους μαθητές της και να τους καθοδηγήσει στη συνέχεια για την ολοκλήρωση του έργου.

Οφείλουμε επίσης να αναφέρουμε πως τη δραστηριότητα αυτή την παρακολούθησε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον το αρμόδιο γραφείο της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Α' Αθήνας. Τέλος, οφείλουμε να ευχαριστήσουμε ξεχωριστά τις εκδόσεις Αφοι Στεφανάκη χωρίς τη συμβολή των οποίων το παρόν βιβλίο δε θα είχε τυπωθεί. Αθήνα 22 4 2005 Η

Διευθύντρια του 1^{ου} Πειραματικού Λυκείου Αθηνών «Γενναδείου», **Ελένη Σακαντάνη Μπότσογλου**, Διδάκτωρ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου του Παρισιού

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Ένας απόλυτα σιωπηλός κόσμος, αδιάφορος για τη λαλιά που σωπαίνει, σιωπηλός μέσα σε μια σιωπή που δεν αφήνει να μαντέψουμε, πίσω από τις φαινομενικότητες κάποιου που σημασιοδοτεί αυτόν τον κόσμο και αυτοσημαίνεται σημασιοδοτώντας αυτό τον κόσμο, έστω και για να ψευσθεί μέσω των επιφαινομένων, σαν κακό πνεύμα, ένας κόσμος τόσο σιωπηλός δεν θα μπορούσε να προσφερθεί ως θέαμα».

E. Levinas : *Ολότητα και Απειρο* Αν θελήσουμε να ξεκινήσουμε με όσα ξέρει ο σύγχρονος Έλληνας για τον ιουδαϊσμό, θα διαπιστώσουμε ότι οι γνώσεις μας είναι από ελλείψεις έως ανύπαρκτες. Δεν είναι τυχαίο ότι λίγοι γνωρίζουν τη διαφορά μεταξύ του Ισραηλίτη και του Ισραηλινού, λίγοι αντιλαμβάνονται τη διαφορά μεταξύ σιωνισμού και σύγχρονου ιουδαϊσμού κ.ο.κ. Αν αυτές οι παρεξηγήσεις είναι θέμα άγνοιας ή σκοπιμότητας, δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε. Αυτό που με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε είναι ότι η έγκαιρη και έγκυρη ενημέρωση μπορεί να διαλύσει πολλές προκαταλήψεις¹. Αυτός άλλωστε ήταν και ο σκοπός της ενασχόλησής μας με μια θρησκευτική κοινότητα της Ελλάδας. Βασική αρχή της μελέτης μας ήταν η ενασχόληση με τη θρησκεία των Ιουδαίων. Καμία πολιτική ή ιδεολογία δεν έχει θέση σε αυτή την έρευνα. Βέβαια η θρησκεία μοιραία εξακτινώνεται στη φιλοσοφία και αποτελεί καθολικό γεγονός που επηρεάζει την ιστορία. Όμως εμείς επιμένουμε στη θεολογική θεώρηση του ιουδαϊσμού, παρότι η θρησκευτοφιλοσοφική ιδιοπροσωπία του ιουδαϊσμού καθιστά αναγκαίες κάποιες προεκτάσεις. Εκτός από την εξέταση της εβραϊκής θεολογίας και λατρείας, εξετάσαμε την ιστορική πορεία των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας Μπήκαμε μέσα από τα βιβλία στην καθημερινότητά τους και αποκτήσαμε την εμπειρία της γνωριμίας του *άλλου*, διότι «ως εμπειρία ο κόσμος ανήκει στην πρωταρχική λέξη *Εγώ-Αυτό*. Η πρωταρχική λέξη *Εγώ-Εσύ* εγκαθιστά Ας μην ξεχνάμε ότι στην πλούσια λαογραφική μας παράδοση μια φιγούρα από τον γνωστό μας Καραγκιόζι είναι και ο Εβραίος, ο οποίος φέρει ένα πλήθος αρνητικών χαρακτηριστικών. τον κόσμο της σχέσης» (M. Buber: Το Εγώ και το Εσύ)². Αυτήν ακριβώς τη σχέση, που πολεμά την άγνοια και διαλύει το σκοτάδι του φανατισμού, προσπαθήσαμε να εδραιώσουμε. Αυτή η σχέση με τον *άλλο* (οποιοδήποτε άλλο θρησκευτικά ή εθνικά), που δεν καταργεί τη διαφορετικότητα, αντίθετα την αξιολογεί θετικά και την αναδεικνύει ως στοιχείο πολιτισμού και ανθρωπισμού, αποτελεί τη βάση της πολυπολιτισμικής και διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Σε καμία περίπτωση δε φοβηθήκαμε τη γνωριμία με τον αλλόθρησκο. Ας μας επιτραπεί να έχουμε μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στη Θεολογία μας, η οποία δεν απειλείται από άλλα θρησκευτικά ιδεολογήματα. Ως προς το πρακτικό μέρος συνοπτικά σημειώνουμε τα εξής: Το πρόγραμμα για τις θρησκευτικές μειονότητες – κοινότητες στην Ελλάδα, αναπτύχθηκε με τη μέθοδο project και έλαβαν μέρος σε αυτό πολλοί μαθητές. Για τη συγγραφή του παρόντος εντύπου ο αριθμός των μαθητών περιορίστηκε στους εξής: Αλιμονάκη Βικεντία, Αποστολάκη Αγγελική, Γερμανάκου-Κοψίνη Βούλα, Δροσινού Χριστίνα, Ιωχανά Σόλυ, Καραγεώργου Ελευθερία, Κλάδη Τζωρτζίνα, Κουβακλή Γεωργία, Λαμπριανίδης Γιώργος, Λιανίδη Βασιλική, Μαργαρίτη Νατάσσα, Μαρουλάκου Μελίνα, Μιχάλη Σάρα, Μουτεβελίδη Στεφανία, Μπακάρα Μαρία, Μωροπούλου Μάχη, Πανταζή Μαγδαληνή, Παπαδημητρίου Γιάννης.

Το έντυπο αυτό χρηματοδοτήθηκε από την κυρία Μουτεβελίδη, μητέρα μαθητριών μας, και εκδόθηκε από τις γραφικές τέχνες Αφού Στεφανάκη, τους οποίους και ευχαριστούμε. Επίσης ευχαριστούμε τον κύριο Γαβριηλίδη (πρόεδρο του ΚΙΣ) για το χρόνο και τα βιβλία που μας διέθεσε, την κυρία Ζανέτ Μπατίνου για τη βιβλιογραφία που μας

παραχώρησε, τους υπαλλήλους του Εβραϊκού Μουσείου Αθηνών για την πολύπλευρη βοήθειά τους, την κυρία Ρ. Κονέ από την εβραϊκή κοινότητα Βόλου για την παραχώρηση πληροφοριακού και φωτογραφικού υλικού, τις κατά τόπους συναγωγές που επισκέφθηκαν οι μαθητές μας για να συλλέξουν πληροφοριακό υλικό, τον καθηγητή του σχολείου μας κύριο Αριστοτέλη Αναγνώστου που ανέλαβε τη γλωσσική επιμέλεια, και τέλος όλους εκείνους που βοήθησαν να ολοκληρωθεί η προσπάθεια αυτή.

Ιωάννα Κομνηνού

² Πρβλ. Ροζάνη Στ., Ο σύγχρονος ιουδαϊσμός, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 13-17.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ – ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στην αρχή της εργασίας μας αυτής θεωρούμε σκόπιμο να διερευνήσουμε εννοιολογικά κάποιες λέξεις - όρους που θα συναντήσουμε στην πορεία της πραγμάτευσής μας αυτής, αλλά και να φωτίσουμε κάποια ιστορικά σημεία, των οποίων η λεπτομερής καταγραφή και ερμηνεία ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης. Ας ξεκινήσουμε πρώτα με τη λέξη που υποδηλώνει την εβραϊκή θρησκεία: **ιουδαϊσμός**. Ο ιουδαϊσμός είναι μια αποκαλυπτική θρησκεία που σχετίζεται με το εβραϊκό έθνος. Ο όρος είναι περισσότερο ελληνικός και τον συναντάμε στην Παλαιά Διαθήκη (μετάφραση των Ο΄). Ο αντίστοιχος εβραϊκός είναι: “Yahadut”. Αρχικά η λέξη είχε περισσότερο αρνητική σημασία. Με την πάροδο όμως των χρόνων επικράτησε ως δηλωτική της θρησκείας των Ιουδαίων. Πηγή του ιουδαϊσμού είναι η **Βίβλος**, η οποία χωρίζεται σε τρία μέρη: την **Τορά** ή Νόμο ή Πεντάτευχο, τους **Προφήτες** και τα **Αγιόγραφα**. Ακολουθεί το **Βαβυλωνιακό Ταλμούδ** που περιλαμβάνει ερμηνευτικές προσεγγίσεις μεγάλων ραβίνων 964 του ιουδαϊσμού. Τον 11ο -12ο αι. μ.Χ. θα κάνει την εμφάνισή του το μυστικό ρεύμα του καββαλισμού, που θα επηρεάσει τη λαϊκή θρησκευτικότητα. Τη λέξη **Ισραήλ** τη συναντάμε στην Παλαιά Διαθήκη με πολλές σημασίες. Έτσι η λέξη δηλώνει τον ισχυρό-δυνατό, τους απογόνους του Ιακώβ, το Ν. Βασίλειο του Ιούδα, όλους όσους επέστρεψαν στην Παλαιστίνη μετά τη Βαβυλώνια αιχμαλωσία. Ο **Ισραηλινός** είναι ο κάτοικος του σημερινού Ισραήλ, ενώ ο **Ισραηλίτης** ο πιστός του ιουδαϊσμού, ανεξάρτητα από την εθνικότητα την οποία κατέχει. Ο εβραϊκός λαός εμφανίζεται στην ιστορία περίπου το 2000 π.Χ. Η βιβλική ιστορία ξεκινάει με τον Αβραάμ (1800 π.Χ.), ο οποίος μεταναστεύει από την Ουρ (της Ν. Μεσοποταμίας) στη γη Χαναάν (σημερινή Παλαιστίνη). Ακολουθεί η περίοδος της παραμονής των Ισραηλιτών στην Αίγυπτο (1600-1200 π.Χ.). Η έξοδος των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο με την καθοδήγηση του Μωσή σηματοδοτεί μια νέα περίοδο στη ιστορία τους. Η περιπλάνησή τους στην έρημο (η οποία διήρκεσε 40 χρόνια) δεν είναι μόνο μια δοκιμασία αλλά και μια θρησκευτική αφύπνιση, εφόσον ανανεώνεται η Διαθήκη με τον ένα Θεό και σφραγίζεται η πίστη σε μια απόλυτη μη κοσμική θεότητα, σε αντιδιαστολή με τις άλλες ειδωλολατρικές θρησκείες εκείνης της εποχής. Η ιστορία των Ιουδαίων από τότε και στο εξής θα χαρακτηρίζεται από διαρκείς πολέμους και μακροχρόνιες κατακτήσεις. Οι δοκιμασίες αυτές θα αναγκάσουν τους κατοίκους του Ισραήλ να μεταναστεύσουν. Και οι Ιουδαίοι όμως της διασποράς θα γνωρίσουν πολλές περιπέτειες. Κατά την πρώτη σταυροφορία (1096) οι Ιουδαίοι του Ρήνου θα σφαγιαστούν, ενώ μετά τις αιματοχυσίες και το διάταγμα (1492) της Ισπανίας οι Ιουδαίοι θα αναγκαστούν να μεταναστεύσουν ξανά. Αλλά και στη συνέχεια δεν είναι σπάνια τα πογκρόμ κατά των εβραϊκών κοινοτήτων. Όλες αυτές οι δυσκολίες θα οδηγήσουν στη διαμόρφωση του σιωνιστικού κινήματος, που έθεσε ως πρωταρχικό του σκοπό την επιστροφή των Ιουδαίων στην Παλαιστίνη. Τελικά, θα ιδρυθεί το κράτος του Ισραήλ στις 14 Μαΐου 1948. Πριν όμως από την εκπλήρωση αυτού του ονείρου ο λαός του Ισραήλ γνώρισε

μια πρωτοφανή θηριωδία εις βάρος u964 του κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πολλές συναγωγές της Ελλάδας, και όχι μόνο, αποδεκατίστηκαν και έπαψαν να λειτουργούν από τότε και στο εξής. Η μεγαλύτερη ιουδαϊκή κοινότητα είναι των ΗΠΑ (6.000.000), ακολουθούν αυτές των χωρών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (2.200.000), της Ευρώπης, του Καναδά κ.λπ. Καταληκτικά θα λέγαμε ότι ο σημερινός ιουδαϊσμός αποτελεί εξέλιξη τεσσάρων χιλιάδων χρόνων και έχει δεχτεί ένα πλήθος πολιτισμικών επιδράσεων από τις χώρες στις οποίες οι Εβραίοι κατοίκησαν. Μετά από αυτές τις ζυμώσεις αναπτύχθηκαν εντός του ιουδαϊσμού διάφοροι κλάδοι όπως ο ορθόδοξος, ο συντηρητικός, ο μεταρρυθμισμένος, ο προοδευτικός, ο αναδομημένος και ο σιωνιστικός.³

³ Βλ. Θρησκευολογικό Λεξικό, επιμ. Μάριος Μπέγζος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ.280-300.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΥ⁴

Πράξη και πίστη

Αν θα πρέπει να δικαιολογήσουμε την πρόταξη αυτού του κεφαλαίου, θα λέγαμε ότι ο ιουδαϊσμός εκφράζεται πιο σωστά και πιο καθαρά με τη διαγωγή του Εβραίου παρά με τη δογματική του πίστη. Πιο απλά, ο ιουδαϊσμός βασίζεται στην πράξη μάλλον παρά στη θεωρία. Το ζήτημα αυτό έχει γίνει αντικείμενο μιας αθόρυβης μελέτης μεταξύ των Εβραίων σοφών, που επιχειρούν να διερευνήσουν αν ο ιουδαϊσμός έχει πράγματι δόγμα, με την έννοια που εννοούν το δόγμα οι άλλες θρησκείες, μια δηλαδή κατασταλαγμένη γνώμη, μια αρχή, ένα αξίωμα με απόλυτο κύρος για τους πιστούς. Μερικοί διακεκριμένοι Εβραίοι διδάσκαλοι ισχυρίζονται ότι το μόνο δόγμα του ιουδαϊσμού είναι η πίστη στον ένα Θεό, άλλοι όμως απορρίπτουν αυτήν την άποψη λέγοντας ότι η Βίβλος είναι το θεμέλιο στοιχείο της θεολογίας τους. Το Ταλμούδ και η μεσαιωνική φιλοσοφία αναφέρονται σε ορισμένες βασικές πεποιθήσεις του ιουδαϊσμού και τονίζουν ότι ο Εβραίος που τις αγνοεί θεωρείται αιρετικός. Ίσως η αλήθεια να βρίσκεται κάπου ανάμεσα στα δύο άκρα. Και ίσως θα έπρεπε να επιμείνουμε λίγο στο θέμα προσπαθώντας να το πλησιάσουμε κάπως περισσότερο.

Ο ιουδαϊσμός δεν είναι μόνο μια θρησκεία

Όταν ένα πρόσωπο με συνηθισμένη μόρφωση μιλάει για τον ιουδαϊσμό εννοεί συνήθως u964 τη θρησκεία των Εβραίων. Θα ήταν λάθος να νομίζει κανείς ότι ο ιουδαϊσμός και η εβραϊκή θρησκεία είναι ακριβώς το ίδιο πράγμα. Στην πραγματικότητα η εβραϊκή θρησκεία είναι μόνο ένα μέρος. ⁵ Στην έννοια του *ιουδαϊσμού* περιλαμβάνονται πολλά άλλα νοήματα εκτός από τη θρησκεία. Όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη ιουδαϊσμός εννοούμε όχι μόνο τον τρόπο σκέψης του Εβραίου αλλά ολόκληρη τη ζωή του. Η θρησκεία των Εβραίων είναι βέβαια το επικρατέστερο στοιχείο του ιουδαϊσμού, το στοιχείο που του δίνει τις κατευθύνσεις για την καθημερινή ζωή. Η

⁴ Βλ. Dr C. Pearl, R. Brookes, Βασικές Αρχές του ιουδαϊσμού, μτφ. Μ. Κρίστη, ΚΙΣ, Αθήνα 1997.

⁵ Οπ.παρ. σ.199 κ.εξ.

εβραϊκή φιλολογία άλλωστε είναι μέρος του ιουδαϊσμού, όπως η εβραϊκή ιστορία και η εβραϊκή κοινωνική ζωή. Με δύο λόγια καμία έκφραση της πανάρχαιας εβραϊκής ζωής και σκέψης δεν είναι καθαρά θρησκευτική ή πολιτική ή κοινωνική.

Ο ιουδαϊσμός είναι ένας θρησκευτικός πολιτισμός

Η βαθύτερη ουσία του ιουδαϊσμού εμπερικλείεται ακριβώς σε αυτές τις λέξεις: ο ιουδαϊσμός είναι ένας θρησκευτικός πολιτισμός. Η θρησκεία, η γλώσσα, η ιστορία, η μουσική, η φιλολογία, η πολιτική, η συναγωγή και η κοινωνία, όλα αυτά είναι ιουδαϊσμός. Ο πολιτισμός των Εβραίων είναι ένας πολιτισμός τεσσάρων χιλιάδων χρόνων που αναπτύχθηκε γύρω από μια θρησκεία, ένα θρησκευτικό νόμο, μια θρησκευτική διδασκαλία. Το κυριότερο χαρακτηριστικό της εβραϊκής ιστορίας είναι η ύπαρξη ενός θρησκευτικού σκοπού, που δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί υπόβαθρό της από τα πρώτα χρόνια, όταν εμφανίστηκε η φυλή των Εβραίων, ως τις μέρες μας. Η γλώσσα του ιουδαϊσμού θεωρείται ως «Λασσόν Ακόντεσς», δηλαδή η *Αγία Γλώσσα*, που δίνει μια ιδιαίτερη πνοή στη λογοτεχνία και στην κοινωνική ζωή. Η εβραϊκή θρησκεία είναι παρούσα σε όλες τις εκδηλώσεις της εβραϊκής ζωής και σκέψης και όχι μόνο τις επηρεάζει, αλλά συχνά και τις διαμορφώνει. Για τον ιουδαϊσμό η κοινωνική ζωή του ανθρώπου δε διακρίνεται από τη θρησκευτική. Δεν υπάρχει καμία πτυχή της ζωής που να μη συνδέεται με τη θρησκεία, γι' αυτό η Βίβλος και το Ταλμούντ δεν ασχολούνται μόνο με θρησκευτικά θέματα. Η Βίβλος θα κάνει λόγο όχι μόνο για τη θεολογία αλλά ακόμα και για την υγεία, τη γεωργία, τη διοίκηση. Στις σελίδες του Ταλμούντ συνδέονται η επιστήμη, η φιλοσοφία και η ιστορία. Ό,τι σχετίζεται με τον καθημερινό τρόπο ζωής περιλαμβάνεται στον ιουδαϊσμό αποκτώντας μια ξεχωριστή θρησκευτική απόχρωση. Έτσι είναι απόλυτα δικαιολογημένος ο χαρακτηρισμός του ιουδαϊσμού ως θρησκευτικού πολιτισμού, που ασχολείται τόσο πολύ με το νόμο, όσο και με τα έθιμα που τα θεωρεί σαν πρακτική έκφραση ζωής. Είναι λοιπόν ευεξήγητη η ενασχόληση των προφητών και των δασκάλων με την ηθική, τη δικαιοσύνη, τους κοινωνικούς αγώνες. Γι' αυτό, τέλος, υπογραμμίζεται περισσότερο η σημασία της καλής πράξης παρά της σωστής πίστης.

Τρία βασικά στοιχεία

Ξεχωρίζει ο ιουδαϊσμός για τους πιστούς του από τις άλλες θρησκείες; Ο Εβραίος θα απαντούσε χωρίς δισταγμό: ναι. Σύμφωνα με την πίστη του εβραϊκού λαού ο ιουδαϊσμός έχει αρχές που θεωρούνται μοναδικές. Αν τώρα υπάρχουν δόγματα τα οποία επιδέχονται τροποποιήσεις ή θεωρούνται απόλυτα, επιδέχονται ερμηνείες ή δεν ερμηνεύονται, αυτό άπτεται της βαθύτερης θεολογικής μελέτης του ιουδαϊσμού. Αυτό που θα μπορούσαμε να επισημάνουμε είναι ότι ο ιουδαϊσμός διακρίνεται για την πίστη του στο Θεό, το Ισραήλ και την Τορά. Αυτή η ιεράρχηση είναι και η λογικότερη.

Η Εβραϊκή διδασκαλία περί Θεού

1. Ο δρόμος της απλής πίστης

« Η Βίβλος αρχίζει με τις λέξεις « Στην αρχή ο Θεός δημιούργησε... ». Η εναρκτήρια αυτή φράση έχει μεγάλη σημασία γιατί δείχνει αμέσως ότι στον Ιουδαϊσμό η ύπαρξη του Θεού είναι μια παραδεδειγμένη αλήθεια που δεν επιδέχεται ούτε εξέταση ούτε συζήτηση. « Στην αρχή ο Θεός... ».

Αυτό ποτέ δεν αμφισβητήθηκε από τον Εβραίο που θεωρούσε πάντα την ύπαρξη του Θεού ως δεδομένη. Έχει ειπωθεί για τον

Εβραίοι ότι η διαίσθηση τον ώθησε στο Θεό και όχι η λογική. Με άλλα λόγια αυτή η τυφλή πίστη του για τον Θεό προέρχεται γιατί αισθάνεται την ύπαρξη του Θεού. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα: Ας πούμε ότι δύο άτομα ξέρουν ότι 2 συν 2 κάνουν 4. Ο πρώτος έφτασε στην αλήθεια, στο σωστό αποτέλεσμα, ακολουθώντας με συνέπεια μια σειρά στοχασμών και φιλοσοφικών θεωρημάτων. Αντίθετα, ο δεύτερος ξέρει την αλήθεια, επειδή έμαθε πάντα να την ξεχωρίζει με το ένστικτο και να την περιβάλλει με ακλόνητη πίστη. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για το Θεό: Υπάρχουν 2 τρόποι να τον πιστεύουμε. Ο ένας είναι να τον αναζητήσουμε με τη λογική και ο άλλος να του δώσουμε μια απλή, απόλυτη πίστη.

«Όσα καταγράφονται σε αυτή την παράγραφο είναι κατά λέξη όσα αναφέρονται στις «Βασικές αρχές του Ιουδαϊσμού», όπ.παρ. σ.197 κ.εξ.

II. Ένας Θεός

Αφού παραδεχθεί την ύπαρξη του Θεού, ο Ιουδαϊσμός προσθέτει μόνο μια βασική ιδέα που αποτελεί το αναγνωρισμένο δόγμα του - την ιδέα ότι ο Θεός είναι ένας. «Άκουσον Ισραήλ, ο Κύριος ο Θεός μας, ο Κύριος είναι ένας».

Αυτό αποτελεί απερίφραστη άρνηση του πολυθεϊσμού των αρχαίων. Αποκρούεται επίσης η ιδέα ότι υπάρχουν 2 Θεοί ή 2 δημιουργικές πηγές ύπαρξης, η μια καλή, η άλλη κακή. Και τέλος απορρίπτεται η ιδέα της τριάδος-τρεις Θεοί μέσα σε ένα, που είναι το καθιερωμένο δόγμα του Χριστιανισμού. Ο Ιουδαϊσμός δε δέχεται κανένα συμβιβασμό στο βασικό αυτό θέμα της ύπαρξης ενός μόνον Θεού, που είναι η ύστατη δημιουργική πηγή της ζωής και του θανάτου, των φυσικών στοιχείων και της ιστορίας, και η πνοή πίσω από όλες τις δυνάμεις - φυσικές και πνευματικές.

III. Ο Θεός είναι ο Δημιουργός

Το σύμπαν και ό,τι υπάρχει επάνω του οφείλουν την ύπαρξή τους στη δημιουργική ενέργεια του Θεού. Στην αρχή δεν υπήρχε τίποτα · έπειτα ο Θεός δημιούργησε το σύμπαν. Ο ισχυρισμός ότι δεν μπορούμε να δημιουργήσουμε κάτι από το τίποτα δεν ευσταθεί σε αυτή την περίπτωση γιατί είναι σα να αποδίδουμε ανθρώπινες ιδιότητες σε ένα παντοδύναμο Θεό.

IV. Ο Θεός είναι προσωπικός Θεός

Ο Θεός, ωστόσο, δε δημιούργησε το σύμπαν για να αποσυρθεί έπειτα και να αφήσει τη ζωή να κυλήσει μόνη της σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους που ορίζουν κάθε πράγμα πάνω στη γη. Και οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι είχαν σχηματίσει μίαν ιδέα περί Θεού, αλλά γι' αυτούς ήταν μόνο η Γενεσιουργός Αιτία της ύπαρξης –και τίποτα άλλο. Κατά τον Ιουδαϊσμό ο Θεός ενδιαφέρεται για όλες τις υποθέσεις του ανθρώπου και παρεμβαίνει στην ιστορία των εθνών και των ατόμων. Είναι ο «Θεός του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ». Καμία θεωρία που να χωρίζει το Θεό από μάς δεν θα ήταν παραδεκτή και γι' αυτό ο Ιουδαϊσμός ρίχνει όλο το βάρος του στις «προσωπικές» σχέσεις του Θεού με τον κόσμο που δημιούργησε. Ο Θεός μας λοιπόν είναι ένας Θεός που μας γνωρίζει και αυτό ακριβώς το γεγονός, η γνώση της ύπαρξής μας, δίνει νόημα στη θρησκεία - και στο θρησκευόμενο άνθρωπο μια αίσθηση ασφάλειας. Μας δίνει επίσης την ελπίδα ότι στο τέλος, τόσο για τα άτομα όσο για τα έθνη,

επικρατεί η δικαιοσύνη ενός Θεού που μας γνωρίζει και ενδιαφέρεται για μας.

V. Ισραήλ, ο περιούσιος λαός

Κάθε μέρα ευχαριστούμε το Θεό στις προσευχές μας γιατί από όλα τα έθνη διάλεξε εμάς. Όταν καλείται κανείς στη Συναγωγή να διαβάσει το Νόμο αρχίζει έτσι : «Να είναι ευλογητός ο Κύριος, ο Θεός μας ο βασιλιάς του Σύμπαντος, που μας διάλεξε από όλα τα έθνη και μας έδωσε την Τορά του». Το Κιντούς και η Αβνταλά του Σσαμπάτ και των εορτών περιέχουν φράσεις με τις ίδιες ιδέες. Και όχι μόνο το βιβλίο των Προσευχών αλλά και η Βίβλος τονίζουν πάλι και πάλι αυτό το σημείο: της εκλογής του Ισραήλ. Για να απλοποιήσουμε την μελέτη μας αυτή αποφεύγουμε συνήθως τις παραπομπές σε κείμενα. Αν αποφασίζαμε ωστόσο να μεταφέρουμε εδώ τις περικοπές της Βίβλου και του βιβλίου των Προσευχών που αναφέρονται σε αυτό ντο θέμα, θα γεμίσαμε πολλές σελίδες. Εξετάζοντας όμως αυτά τα κείμενα θα μπορούσαμε να συλλάβουμε το νόημα μιας τέτοιας πίστης. Θα καταλαβαίναμε τι σημαίνει ότι ο Θεός διάλεξε το Λαό του Ισραήλ για μια συγκεκριμένη ιστορική αποστολή» .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

I. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 17ο ΑΙΩΝΑ

Η πρώτη ιστορική αναφορά για την εγκατάσταση Εβραίων στην Ελλάδα γίνεται σε επιγραφή που βρέθηκε στον Ωρωπό Αττικής (χρονολογείται μεταξύ 300 και 250 π.Χ.) και η οποία κάνει αναφορά στον Εβραίο από τη Βοιωτία Μόσχο Μοσχίωνος. Εικάζεται ότι οι πρώτοι Εβραίοι που ήρθαν στην Ελλάδα ήταν σκλάβοι, οι οποίοι πουλήθηκαν από τους κατά καιρούς κατακτητές της Ιουδαίας σε γειτονικούς λαούς. Μεταξύ των άλλων Εβραίων αναφέρεται ότι την εποχή του Αντίοχου του Επιφανούς (ανήλθε στο θρόνο το 175 π. Χ.) ήρθε στη Σπάρτη ο αρχιερέας Ιάσων ο Γ'.

Στο βιβλίο των Μακκαβαίων (Μακκ. Α΄ 15,23) περιλαμβάνεται κατάλογος πόλεων, που χρονολογείται από το 142 π.Χ., ο οποίος συσχετιζόμενος με κατάλογο που συνέταξε ο ιστορικός Φίλων ο Ιουδαίος, αναφέρει την ύπαρξη Εβραίων στη Σπάρτη, Δήλο, Σικυώνα, Σάμο, Κω, Κρήτη, Θεσσαλία, Βοιωτία, Μακεδονία, Αιτωλία, Αττική, Άργος, Κόρινθο καθώς και στην Κύπρο.

Όταν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ο Απόστολος Παύλος (49 μ.Χ.) βρήκε εκεί οργανωμένη ισραηλιτική κοινότητα και δίδαξε στην Συναγωγή ΕΤΣ-ΧΑίΜ. Επίσης, βρήκε εβραϊκές κοινότητες στους Φίλιππους, στην Βέροια, στην Κόρινθο και πιθανόν στην Αθήνα. Ο εβραϊκός πληθυσμός στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά την εποχή των Ιουδαϊκών Πολέμων (66-70 μ.Χ.). Μαρτυρία του ιστορικού Φλάβιου Ιώσηπου αναφέρει ότι 6.000 Εβραίοι στάλθηκαν από το Βεσπασιανό στο Νέρωνα, για να δουλέψουν στον Ισθμό της Κορίνθου. Ο αρχαίος εβραϊκός πυρήνας που υπήρχε στην Ελλάδα

αποτελέσει τη βάση των εβραϊκών κοινοτήτων κατά τη βυζαντινή εποχή (από το 330 μ.Χ.), όταν η πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

7 Βλ. Dr C. Pearl, R. Brookes, Βασικές Αρχές του Ιουδαϊσμού, σ.191-195.

Κατά τον 12ο αιώνα, ο γνωστός Εβραίος περιηγητής Βενιαμίν της Τουδέλας ανέφερε ότι συνάντησε Εβραίους στην Κέρκυρα, Άρτα, Πάτρα, Ναύπακτο, Κόρινθο, Θήβα, Χαλκίδα, Θεσσαλονίκη, Δράμα και αλλού. Εβραίοι ζούσαν επίσης στα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ρόδο και Κύπρο. Η μεγαλύτερη κοινότητα, την οποία επισκέφθηκε ο Βενιαμίν της Τουδέλας, ήταν των Θηβών, που αριθμούσε 2000 μέλη, ενώ στη Θεσσαλονίκη ζούσαν 500 Εβραίοι. Στις υπόλοιπες πόλεις ο αριθμός των Εβραίων κυμαινόταν μεταξύ των 20 και 400 ατόμων. Οι κύριες ασχολίες τους ήταν η υφαντουργία, η βαφή των υφασμάτων και η μεταξουργία. Οι Εβραίοι αυτοί, αποκαλούμενοι Ρωμανιώτες, ήταν πλήρως ενσωματωμένοι στον ελληνικό πολιτισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι έγραφαν ελληνικά κείμενα χρησιμοποιώντας το εβραϊκό αλφάβητο.

Μαζικό κύμα μετανάστευσης σημειώθηκε το 14ο και κυρίως το 15ο αιώνα, όταν Εβραίοι πρόσφυγες από την Ισπανία και την Πορτογαλία εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο. Οι Εβραίοι αυτοί, αποκλήθηκαν Σεφαραδίτες (Σεφαράδ= Ισπανία). Η εγκατάσταση έγινε κυρίως στη Θεσσαλονίκη και σε πόλεις της Θεσσαλίας όπου οι Εβραίοι Σεφαραδίτες εισήγαγαν τη δική τους γλώσσα, τα ισπανοεβραϊκά, και τα δικά τους ήθη και έθιμα. Την ίδια περίπου εποχή, Εβραίοι από την Ουγγαρία -μετά την κατάληψη της χώρας αυτής από τους Τούρκους επί βασιλείας του Σουλτάνου Μουράτ - εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Καβάλα και το Σιδηρόκαστρο. Το ίδιο συνέβη και κατά την περίοδο της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Επίσης, το 16ο αιώνα, ιταλόφωνοι Εβραίοι της Απουλίας (Ν. Ιταλία) εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα.

Κατά την περίοδο από το 16ο μέχρι το 18ο αιώνα η ισραηλιτική κοινότητα Θεσσαλονίκης ήταν μία από τις μεγαλύτερες στον κόσμο. Σημαντικές, επίσης, ήταν οι ισραηλιτικές κοινότητες στη Ρόδο και στην Κρήτη, στην οποία αναπτύχθηκε η λεγόμενη Ραββινική Φιλοσοφία.

Μετά την ίδρυση του σύγχρονου ελληνικού κράτους το 1832, παραχωρήθηκαν στους Εβραίους ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους άλλους Έλληνες το 1844 με το πρώτο Σύνταγμα. Από το 1882 έως το 1920 οι εβραϊκές κοινότητες αναγνωρίστηκαν ως νομικά πρόσωπα.

8 Βλ. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών, Αθήνα 1994, σ.34,49,62

II) Ο 20ος ΑΙΩΝΑΣ

Στις αρχές του 20ου αιώνα, στην Ελλάδα ζούσαν 10.000 περίπου Εβραίοι. Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13) και την απελευθέρωση της Βορείου Ελλάδος, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου, της Κρήτης (1908) και της Χίου, ο αριθμός των Εβραίων έφθασε τους 100.000 περίπου.

Ως την Ελληνική Επανάσταση λειτουργούσαν, επίσης, εβραϊκές κοινότητες στη Ναύπακτο, όπου και σήμερα στην Παπαχαράλαμπειο Δημοτική Βιβλιοθήκη υπάρχουν εβραϊκές ταφόπλακες, στην Υπάτη (Φθιώτιδα - Ρωμανιώτικη), όπου διασώζεται συνοικία αποκαλούμενη

Εβραϊκά Μνήματα, στην Κυπαρισσία (Πελοπόννησος), όπου διασώζεται χαρακτηριστικό εβραϊκό σπίτι κοντά στο μικρό θέατρο του Κάστρου, στο Μιστρά (Πελοπόννησος), όπου κατά τον Γάλλο περιηγητή De la Guilletiere (1668) η εβραϊκή συνοικία αποτελούσε «μιαν άλλη Ιουδαία» (η κοινότητα διατηρούσε συναγωγή και εβραϊκό νεκροταφείο), και αλλού.

Κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι Ιταλοί (1940) και οι Γερμανοί (1941) επιτέθηκαν κατά της Ελλάδος, 12.898 Εβραίοι πολέμησαν στις τάξεις του Ελληνικού Στρατού. Από αυτούς 343 έφεραν το βαθμό του αξιωματικού ή του υπαξιωματικού, ενώ περισσότεροι από 200, αξιωματικοί κι οπλίτες, έπεσαν στα πεδία της μάχης. Μετά το τέλος του Πολέμου υπήρχαν στην Ελλάδα λιγότεροι από 10.000 Εβραίοι. Κατά τη ναζιστική κατοχή, οι ισραηλιτικές κοινότητες της Ελλάδας αποδεκατίσθηκαν με τη μεταφορά των Εβραίων σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως στην Πολωνία και στη Γερμανία ή με την εκτέλεσή τους στην Ελλάδα. Οι απώλειες ήταν 86% του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας, δηλαδή από τα υψηλότερα ποσοστά της Ευρώπης.

Οι περισσότεροι Εβραίοι που διασώθηκαν, οφείλουν την σωτηρία τους στη χείρα βοηθείας που έτεινε ο χριστιανικός πληθυσμός στους Εβραίους αδελφούς του. Αρκετοί Εβραίοι, που κατόρθωσαν να αποφύγουν την σύλληψη και την εξόντωση, εντάχθηκαν στις δυνάμεις αντίστασης, που πολεμούσαν στα ελληνικά βουνά και στο μυστικό πόλεμο των πόλεων εναντίον του κατακτητή.⁹ Ο εβραϊκός πληθυσμός μειώθηκε ακόμα περισσότερο κατά τα μεταπολεμικά χρόνια από τη μετανάστευση αρκετών Εβραίων στο Ισραήλ και στις

⁹Δημ. Μάρκου, «Αναμνήσεις και Στοιχεία», περ. Χρονικά 119,1992,σ.25-27

Η.Π.Α. Σήμερα στην Ελλάδα ζουν περίπου 5.000 Εβραίοι οργανωμένοι σε 8 Κοινότητες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΣΥΝΑΓΩΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ¹⁰

Ι. ΣΥΝΑΓΩΓΕΣ ΠΟΥ ΧΑΘΗΚΑΝ Ή ΕΙΝΑΙ ΣΕ

ΑΔΡΑΝΕΙΑ¹¹

Στα κείμενα που ακολουθούν αναφέρονται συνοπτικά κάποια στοιχεία των εβραϊκών κοινοτήτων που με το πέρασμα των χρόνων και τις δύσκολες συνθήκες που αντιμετώπισαν, σταμάτησαν να λειτουργούν.

1. Θήβα

Στην εποχή του Παύλου υπήρχαν πολλοί Εβραίοι και στη Θήβα. Ο Απόστολος Παύλος επισκεπτόταν τις πόλεις που υπήρχε εβραϊκός πληθυσμός (ο λόγος ήταν απλός: οι Ιουδαίοι περίμεναν την έλευση

του Μεσσία. Συνεπώς η αγγελία του ερχομού του δεν θα τους ξένιζε τόσο όσο τους ειδωλολάτρες). Στη Θήβα έφτασε το 54 μ.Χ. και μίλησε στην εβραϊκή συναγωγή της πόλης. Οι Εβραίοι της Θήβας τον άκουσαν με μεγάλη προσοχή και «τινές εξ αυτών επείσθησαν» ανάμεσα τους και οι γνωστοί μας Ρούφος και Λουκάς. Ο Ρούφος μάλιστα έγινε και ο πρώτος επίσκοπος Θηβών. «Ασπάσασθε Ρούφον τον εκλεκτόν εν Κυρίω και την μητέρα αυτού και εμού» (Προς Ρωμ. 16.13). Στην Ηθική και Εκκλησιαστική Εγκυκλοπαίδεια Μαρτίνου αναφέρεται ότι: «Εγένετο Ρούφος επίσκοπος της πόλεως των Θηβών και υπέστη μαρτυρικόν θάνατον».

Τη βυζαντινή περίοδο στη Θήβα, πρωτεύουσα του θέματος της Ελλάδας, ζούσε σύμφωνα με τον Whight ο μεγαλύτερος αριθμός Εβραίων από όλες τις ελληνικές πόλεις. Επί αυτοκράτορα Ιουστινιανού ξεκίνησε στο Βυζάντιο, για πρώτη φορά, η καλλιέργεια και παραγωγή του μεταξιού με τη μεταφορά από την Κίνα σπόρων μεταξιού. Από την Κωνσταντινούπολη η παραγωγή θα επεκταθεί τον 9ο και 10ο αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Θήβας. Η Θήβα εξελίχθηκε σε ένα από τα μεγαλύτερα και σπουδαιότερα κέντρα εμπορίας του μεταξιού. Η παραγωγή της μεταξοκαλλιέργειας καθώς

¹⁰ βλ. <http://www.kis.gr/home.html>

¹¹ Εν αδρανεία θεωρούνται οι κοινότητες που αριθμούν λιγότερο από 20 οικογένειες.

και του εμπορίου στην περιοχή των Θηβών περιέρχεται κυρίως στα χέρια των Εβραίων. Το 1159 ο Ραβίνος Βενιαμίν εκ Τουδέλας ξεκίνησε από τη Σαραγόσα της Ισπανίας για μια περιοδεία στην Ευρώπη και την Αφρική. Περνώντας από τη Θήβα αναφέρει τα εξής: «Σε απόσταση ταξιδιού τριών ημερών από την Κόρινθο βρίσκεται η μεγάλη πολιτεία της Θήβας, όπου ζουν 2000 περίπου Εβραίοι. Είναι οι φημισμένοι παραγωγοί μεταξιού και πορφύρας. Υπάρχουν επίσης μεταξύ αυτών σοφοί ονομαστοί κατά τον αιώνα τούτο, έμπειροι περί τους ιουδαϊκούς νόμους και το ταλμούδ. Σε ολόκληρη την Ελληνική Αυτοκρατορία, με μοναδική εξαίρεση Κωνσταντινούπολη δεν θα βρεις τέτοιους σοφούς. Επί κεφαλής αυτών είναι ο μέγας Ραβίνος, Ααρών Κοτί, ο Μωϋσής αδελφός του, ο Χάϊα, ο Ηλίας Φιρτίνος και ο Τοκτάν». Οι σοφοί ταλμουδιστές, που αναφέρει στο γραπτό του κείμενο ο Βενιαμίν εκ Τουδέλας, ήσαν λόγιοι ερευνητές των ραβινικών παραδόσεων που συμπλήρωναν ερμηνευτικά την Παλαιά Διαθήκη. Χειρόγραφα της περιόδου αυτής αποδεικνύουν ότι οι σοφοί αυτοί Εβραίοι ταλμουδιστές παρακολουθούσαν τη φιλοσοφική κίνηση της εποχής, την αστρονομία καθώς και τις άλλες επιστήμες. Παράλληλα αναφέρεται ότι υπήρχε επαφή των Εβραίων της Θήβας με τους Εβραίους της Ισπανίας.

Ο Γεώργιος Τσεβιάς στο βιβλίο του "Ιστορία των Θηβών" αναφέρει: «Λέγεται ότι την εποχή αυτή υπήρχαν στη Θήβα 25000 Εβραίοι», αριθμό που και ο ίδιος θεωρεί υπερβολικό.

Η περίοδος της Φραγκοκρατίας των Θηβών, δεν επέφερε σημαντικές μεταβολές στην εβραϊκή κοινότητα της Θήβας, η οποία εξακολουθούσε να είναι ακμαιότατη.

Στοιχεία για τους Εβραίους της Θήβας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας αντλούμε από γραπτά των ξένων περιηγητών που επισκέπτονταν τη Θήβα. Σύμφωνα με τον Τούρκο περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί το 1654 η Θήβα είχε έξι μαχαλάδες των μωαμεθανών, δεκαεπτά μαχαλάδες των Ρωμιών και ένα μαχαλά τσιφούτικο (οι Τούρκοι αποκαλούσαν τους Εβραίους Τσιφούτηδες).

Άλλη αναφορά για τους Εβραίους της Θήβας γίνεται από το Γάλλο Andre Guillet, που επισκέφτηκε το 1680 την Αθήνα και τη Θήβα: «..... όσο για τους Εβραίους δεν τους ανέχτηκαν ποτέ οι Αθηναίοι μόλο που ζουν πολλοί στις γειτονικές περιοχές και κυρίως στη Θήβα και στον Εύριπο. Απ' όλη την Τουρκική Αυτοκρατορία μόνο η Αθήνα και η Τραπεζούντα έχουν το προνόμιο του αποκλεισμού των Εβραίων.....». Άλλος Γάλλος περιηγητής ο Silur du Loir, που επισκέφτηκε τη Θήβα το 1639, αναφέρει: «.....τα θηλυκά της Θήβας, και κυρίως οι Εβραίες, είναι οι πιο όμορφες γυναίκες του κόσμου. Παρ' όλη την περιέργεια μας να επισκεφτούμε τα περίχωρα, η επιθυμία μας να τις δούμε πιο κοντά κι όχι από τα παράθυρα, όπου έκαναν κάθε τόσο την εμφάνιση τους, μας κράτησε στην πόλη. Βρίσκαμε χίλιες δυο προφάσεις για να μπαίνουμε στα σπίτια τους, τάχα πως θέλαμε να αγοράσουμε κάτι από τους άντρες τους και μόλο που μονάχα ένας Εβραίος μας επέτρεψε την είσοδο, τόσο συναρπαστική ήταν η ομορφιά τους, που μου είναι αδύνατο να εκφράσω ακόμα και τώρα τα συναισθήματά μου.....».

Σύμφωνα με τα αρχεία της Βενετίας το 1687 μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τον Ενετό Μοροζίνη οι Εβραίοι εγκατέλειψαν όλοι τους την Πελοπόννησο και πάρα πολλοί εγκαταστάθηκαν στη Θήβα.

Εξετάζοντας λαογραφικά στοιχεία της περιοχής διαπιστώνουμε ότι κυριαρχεί στη λαϊκή φαντασία η αντίληψη ότι οι Εβραίοι είναι καταραμένος λαός. Οι σχέσεις τους δεν πρέπει να είναι καλές με τους χριστιανούς και επιπλέον ένα πλήθος θρύλων και μύθων, που τους θέλουν κακούς, να βγάζουν τα μάτια των παιδιών, και πολλά άλλα μαζί συντηρούσαν ένα αντιεβραϊκό πνεύμα σε ολόκληρη τη Θήβα αλλά και την επαρχία γενικότερα.

Οι Εβραίοι της Θήβας ακολούθησαν και αυτοί την τύχη της πόλης που καταστράφηκε στη διάρκεια του Αγώνα 1821-1828.

Με την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό βρέθηκαν χωρίς σπίτια μια και ο μαχαλάς τους με τα μεγάλα σπίτια, στη σημερινή οδό Πινδάρου, είχε γίνει σωρός ερειπίων. Παρ' όλα αυτά μέσα από τις παράγκες τους εξακολουθούσαν να ελέγχουν το εμπόριο της Θήβας. Για την αντικειμενική καταγραφή όσων ακολούθησαν, αφήνουμε τον ιστορικό της Θήβας Γεώργιο Τσεβά να μας περιγράψει την δίωξη των Εβραίων από την πόλη. «..... τούτο ήκουσα παρά πολλών γερόντων βεβαιούμενον, παρ' ων μάλιστα έμαθον ότι οι Εβραίοι ήσαν τόσοι πολλοί, ώστε η τότε Δημογεροντία εσκέφθη να απαλλαγεί αυτών, διότι ολόκληρον το εμπόριον και πάσαι αι επιχειρήσεις ήσαν εις χείρας αυτών. Δια να καταπολεμηθεί λοιπόν ο εβραϊσμός των Θηβών, η Δημογεροντία της πόλης όρισε το Σάββατον ως ημέραν της εβδομαδιαίας εμπορικής πανηγύρεως. Τούτο υπήρξε τραύμα καίριον δια τους Εβραίους, διότι το Σάββατον ούτοι δεν εργάζονται. Ένεκα

τούτου οι Εβραίοι ετέθησαν εις μειονεκτικήν εμπορικήν μοίραν έναντι των Χριστιανών της πόλεως και της επαρχίας Θηβών, οίτινες την εποχήν εκείνην, απάσας τας εμπορικός αυτών συναλλαγάς και προμηθείας οικιακάς έκαμναν μόνον κατά Σάββατον. Τιοιουτοτρόπως οι Εβραίοι αναγκάσθηκαν να απέλθουσιν των Θηβών.....».

Ο οικονομικός αυτός στραγγαλισμός των Εβραίων από τις τοπικές αρχές της Θήβας αποτέλεσε την αιτία, ώστε το 1833 οι Εβραίοι να εγκαταλείψουν τα μαγαζιά τους και τα σπίτια τους και να μεταναστεύσουν στη Χαλκίδα.

Το 1833 λοιπόν η εβραϊκή παρουσία των δύο χιλιάδων χρόνων κλείνει στη Θήβα. Όμως, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι στην μεγάλη και πολύχρονη ιστορία των Θηβών ένα σημαντικό κομμάτι κατέχει και η ύπαρξη της εβραϊκής κοινότητας.

Το μικρό αυτό αφιέρωμα ασφαλώς δεν μπορεί να έχει το βάρος μιας επιστημονικής μελέτης, είχε όμως σαν στόχο να δώσει εκείνο το ερέθισμα για μια σε βάθος ανάλυση της διαδρομής των 2000 χρόνων της εβραϊκής κοινότητας από τη Θήβα.

2. Κρήτη

Είναι πιθανόν ότι τα μέλη της αρχικής εβραϊκής κοινότητας της Κρήτης προέρχονταν αρχικά από την Αίγυπτο. Επιγραφές που βρέθηκαν στο νησί της Δήλου, οι οποίες αποδεικνύουν την ύπαρξη κοινότητας των Σαμαριτών στην Κνωσό (Ηράκλειο) τον πρώτο αιώνα π.Χ., μας οδηγούν στο να υποθέσουμε ότι υπήρχε κάποια κοινότητα τα χρόνια αυτά εκεί.

Ο Τάκιτος στην «Ιστορία», βιβλίο που γράφτηκε τον πρώτο αιώνα μ.Χ., αναφέρει μία ενδιαφέρουσα θεωρία, η οποία αφορά τη ρίζα του ονόματος των Εβραίων. Ισχυρίζεται ότι οι Εβραίοι ήταν στην πραγματικότητα Κρητικοί και ότι το πραγματικό τους όνομα ήταν «Ιδαίοι» (από το όρος Ίδη). Εκτός όμως από την ετυμολογική ομοιότητα, αυτή η θεωρία μπορεί να βασίζεται σε κάποιο ίχνος παράδοσης, το οποίο συνδέει τους Παλαιστίνιους με τους Εβρο-Κρήτες που εγκατέλειψαν το νησί μετά την άφιξη των Ελλήνων. Μπορεί επίσης να ισχύει ότι οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι στην προσαρμογή τους στην νέα αυτοκρατορία (η οποία ευνοούσε την ανάπτυξη του χριστιανισμού), οδήγησαν στην εμφάνιση ενός Εβραίου Μεσσία από την Κρήτη το 430 μ.Χ. (περίπου). Εκείνη τη χρονιά ένας ραββίνος ονομαζόμενος Μωϋσής έφτασε στην Κρήτη και πέρασε ένα χρόνο ταξιδεύοντας στο νησί, ανακοινώνοντας ότι αυτός ήταν ο ίδιος Μωϋσής, ο οποίος είχε οδηγήσει τους Ισραηλίτες μέσα από την Ερυθρά Θάλασσα στο όρος Σινά. Υποσχόταν ότι τον επόμενο χρόνο θα οδηγούσε τους Εβραίους της Κρήτης στον Άγιο Τόπο. Οι οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες εγκαταλείφθηκαν χάριν του θαύματος. Μία συγκεκριμένη μέρα οι Εβραίοι της Κρήτης συγκεντρώθηκαν σε κάποιο μέρος, άγνωστο σε μας μέχρι σήμερα, και προς έκπληξη των χριστιανών που παρακολουθούσαν το γεγονός, έριξαν τους εαυτούς τους από το γκρεμό στη θάλασσα. Πολλοί από αυτούς πνίγηκαν, ενώ κάποιοι σώθηκαν από τους ψαράδες οι οποίοι είχαν μαζευτεί εκεί με

τα καΐκια τους, για να παρακολουθήσουν το γεγονός.
Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η κατάσταση για τους Εβραίους χειροτέρευσε, οδηγώντας τους σε νέα μετανάστευση. Εκτιμάται ότι το 1817 υπήρχαν 150 οικογένειες, εγκατεστημένες μεταξύ Ηρακλείου και Χανίων. Το 1858 υπήρχαν 907 Εβραίοι σ' ολόκληρο το νησί και το 1881 μόνο 647, οι περισσότεροι από αυτούς στα Χανιά.

Συναγωγή Ετς Χαΐμ των Χανίων

Το 1913 η Κρήτη περιήλθε στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Η μετανάστευση όμως των Εβραίων συνεχίστηκε μέχρι το 1941, αφήνοντας μόνο 364 Εβραίους στα Χανιά, 1 στο Ρέθυμνο και 7 στο Ηράκλειο.

Αν και στην Κρήτη έζησαν πάρα πολλοί λόγιοι και ραββίνοι και το 1481 λειτουργούσαν στο Ηράκλειο τέσσερις συναγωγές, (διασώζεται μέχρι σήμερα η συναγωγή των Χανίων), μετά τον Πόλεμο επέζησαν μόνο 77, ενώ πριν από αυτόν αναφέρεται ότι υπήρχαν 350.

3. Ρόδος¹²

Ιστορικές αναφορές στην εβραϊκή κοινότητα της Ρόδου συναντάμε από τους αρχαίους χρόνους. Πιο πρόσφατα, και κατά τη διάρκεια της ακμής της, στη δεκαετία του 1920, η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε περίπου 4.000 άτομα. Η εβραϊκή συνοικία διέθετε κάποτε έξι συναγωγές, αρκετές σχολές διδασκαλίας της Τορά και μια σχολή ραβίνων, αποτελώντας έτσι ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα για τη διατήρηση της εβραϊκής παιδείας στο Αιγαίο Πέλαγος.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 500 χρόνων η ιστορία των Εβραίων της Ρόδου επηρεάστηκε από το μεγάλο αριθμό των Εβραίων που αναγκάστηκαν να φύγουν από την Ισπανία πριν και μετά την ισπανική Ιερά Εξέταση. Εξαιτίας αυτού του μεγάλου μεταναστευτικού κύματος προσφύγων η εβραϊκή κοινότητα στο νησί μιλούσε τη λεγομένη «ιουδαιο-ισπανική» γλώσσα (ή Λατίνο).

Συναγωγή Καλ Σαλόμ της Ρόδου

Στην αρχή του 20ου αιώνα πολλοί Εβραίοι έφυγαν από τη νησί της Ρόδου αναζητώντας καλύτερες οικονομικές ευκαιρίες. Το 1944 οι Γερμανοί κατέλαβαν το νησί της Ρόδου και στις 23 Ιουλίου του ίδιου χρόνου τα 1.673 μέλη της εβραϊκής κοινότητας, που είχαν απομείνει, συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Επέζησαν μόνο 151 άτομα. Στη Ρόδο σήμερα ζουν πολύ λίγοι Εβραίοι. Η μοναδική συναγωγή που έχει απομείνει και χρησιμοποιείται στο νησί, είναι η παλαιότερη συναγωγή της Ελλάδας, έχει κτιστεί το 1575 και ονομάζεται «Καλ Σαλόμ». Το Εβραϊκό Μουσείο της Ρόδου φιλοξενείται σήμερα στους παλιούς γυναικωνίτες της συναγωγής.

¹² <http://www.kis.gr/rodoshistory.html>

4. Πάτρα

Η εβραϊκή παρουσία στην Πάτρα, όπως και σε ολόκληρο τον

ελλαδικό χώρο, χρονολογείται από τον 3^ο π.Χ. αιώνα. Ραββίνοι λόγιοι αναφέρουν ότι στην Πάτρα οι Εβραίοι ήρθαν από τη Συρία την εποχή του Σέλευκου Α' του Νικάτορος, δηλαδή μεταξύ 323-281 π. Χ. Στην περίοδο της Ρωμαιοκρατίας κι αργότερα στα χρόνια του Βυζαντίου οι Εβραίοι της Πάτρας εξελίσσονται σε μια εξαιρετικά δυναμική κοινότητα. Η παρουσία τους είναι έκδηλη ιδιαίτερα στις περιοχές Βλατερού, Αγιαλεξιώτισσας και Αρόης. Η περιοχή της σημερινής Αρόης κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας φιλοξενούσε την εβραϊκή συνοικία γνωστή και ως Εβραιομαχαλά. Στις αρχές του 20ου αιώνα υπήρχε εβραϊκή παραλιακή συνοικία ονομαζόμενη Τσιβδί, στο λιμάνι, ανάμεσα στο σημερινό ναό Αγ. Ανδρέου και στην οδό Γούναρη.

Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Τούρκους παρατηρείται αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού στην Πάτρα, (σε αυτό συνέβαλαν και οι θρησκευτικοί διωγμοί του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας, που ανάγκασαν χιλιάδες οικογένειες Ισπανοεβραίων να εγκαταλείψουν τη χώρα τους). Οι Εβραίοι προστατεύονται από τους Τούρκους κατακτητές σαν εμπορευόμενοι, όπως άλλωστε και οι Έλληνες που κέρδιζαν χρήματα, γιατί κατά τον Προφήτη: «Όποιος κερδίζει χρήματα ευχαριστεί το Θεό. Έτσι το 16^ο αιώνα οι Εβραίοι έχουν προνομίωχο θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου κατέχουν θέσεις εμπιστευτικές ως γιατροί, δραγουμάνοι και διπλωμάτες.

Συναγωγή της Πάτρας

Στην Πάτρα το 17^ο αιώνα υπήρχαν 4 συναγωγές και ο εβραϊκός πληθυσμός ήταν το 1/3 του όλου πληθυσμού της πόλης (κάπου 1500 άνθρωποι). Κατά το 1745 σημειώνεται επιδημία πανώλης που αποδεκατίζει πολλούς Εβραίους και κρατά το ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού της Πάτρας σε πολύ χαμηλό επίπεδο.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σημειώνεται σημαντική αύξηση των Εβραίων κατοίκων της Πάτρας, οι οποίοι ανασυγκροτούν την κοινότητα τους με Πρόεδρο τότε το Ζαχαρία Βιντάλ. Το 1917 χτίζουν σε ιδιόκτητο οικόπεδο (στην οδό Παντανάσσης 34), συναγωγή και ιδρύουν εβραϊκό σχολείο. Η εβραϊκή συναγωγή της Πάτρας λειτούργησε ως το 1955. Τον ίδιο χρόνο χρησιμοποιείται σαν εβραϊκό νεκροταφείο χωριστό τμήμα του Α' Δημοτικού Νεκροταφείου της πόλης.

Στην απογραφή του 1928 καταγράφονται 161 Εβραίοι, ενώ λίγο πριν από το φονικό πόλεμο του 1940 στην Πάτρα και στο Αγρίνιο ζούσαν 265 Εβραίοι. Στην απογραφή του 1951- τελευταία απογραφή κατά την οποία ο πληθυσμός καταγράφεται ως προς το θρήσκευμα- οι Εβραίοι σ' όλο το νομό Αχαΐας ήταν μόνο 49. Σήμερα στην Πάτρα ζει μονάχα ένας Εβραίος.

Έσβησε σιγά-σιγά η εβραϊκή κοινότητα της Πάτρας. Άλλοι καιροί, άλλες συνθήκες, άλλες προτεραιότητες, άλλες ευκαιρίες σήμερα.

5. Κεφαλονιά

Στο Αργοστόλι υπήρχε κάποτε το Καντούνι των Οβραίων, όπως το έλεγαν ή, όπως το είπαν αργότερα, Το Καντούνι του Σαμολάκη. Το

καντούνι αυτό ήταν στην πιο κεντρική γειτονιά της εποχής εκείνης, στη συνοικία του Αη-Γιώργη. Από την εποχή που έφυγαν, ο κόσμος το μετονόμασε σε Καντούνι του Σαμικού. Το νέο αυτό όνομα το πήρε από ένα παντοπωλείο που βρίσκοταν στο κέντρο.

Το Καντούνι των Εβραίων ξεκινούσε από το λιθόστρωτο και έφτανε μέχρι το δρόμο της Επισκοπής. Ήταν στενό, στραβό και «γουλοστρωμένο». Τα σπίτια του ήταν μικρά και στα ισόγεια ή στα υπόγεια είχαν οι Εβραίοι τα εργαστήριά τους. Διαγώνια, στη διασταύρωση των δρόμων απέναντι από το μαγαζί του Σαμικού, ήταν η Συναγωγή των Οβραίων, ένα σπιτάκι έρημο και μαυρισμένο που επιβίωσε μέχρι την εποχή των σεισμών. Έξω από τη συναγωγή πολλές φορές συγκεντρωνόταν η «μορταρία» του Αργοστολίου, για να πειράξει τους Εβραίους φωνάζοντας τούτα τα ακατανόητα λόγια, όπως τα έχει διασώσει η παράδοση:

«Πατέρα ράου-ράου-ρά!

Το Σωτήρα μπαμιαφά!

Μην τον είδες τον Αβραάμ;

Μα το "Πι", μα το "ρω",

μα της μύγας το φτερό,

μα το βογδοκέρατο!»

Αυτή ήταν η γειτονιά των Εβραίων που δεν φημιζόταν και τόσο για την καθαριότητα της (σύμφωνα βέβαια με όσα παραδίδονται). Είχαν και το νεκροταφείο τους οι Εβραίοι της Κεφαλονιάς έξω από το Αργοστόλι, δίπλα στις φυλακές, στο μέρος που κτίστηκε αργότερα η Αγγλική Εκκλησία. Το οικοδόμημα αυτό μετά την αποχώρηση των Άγγλων έμεινε κενό. Αργότερα χρησιμοποιήθηκε για να στεγασθεί εκεί το Αρχαιολογικό Μουσείο. Το Αδελφάτο των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, στη δικαιοδοσία του οποίου είχε περιέλθει το οίκημα, δέχθηκε να το παραχωρήσει για τη στέγαση του Μουσείου (μετά το 1909).

Οι Εβραίοι της Κεφαλονιάς ήταν λίγοι, βιοπαλαιστές και φιλήσυχoi. Τα επαγγέλματα που ασκούσαν ήταν κυρίως του γυρολόγου πραματευτή και του λατινιέρη (= λευκοσιδηρουργού, φαναρτζή). Ήταν κυρίως η περιφρονημένη μειονότητα, η οποία έμενε σε υποβαθμισμένες συνοικίες.

Οι παλαιότεροι Εβραίοι έποικοι της Κεφαλονιάς εγκαταστάθηκαν αρχικά στην παλιά πρωτεύουσα, δηλαδή το «Κάστρο του Αγίου Γεωργίου». Ο Νικόλ. Φωκάς Κοσμετάτος θεωρεί πιθανότερη την εκδοχή ότι οι Ισραηλίτες εγκαταστάθηκαν στην Κεφαλονιά επί Ενετών προερχόμενοι από την Κρήτη, την Κέρκυρα ή τη Ζάκυνθο. Σιγά σιγά ο εβραϊκός πληθυσμός της Κεφαλονιάς έφθινε. Στις αρχές του 19ου αιώνα υπολογίζεται ότι έμεναν στο Αργοστόλι 130 Εβραίοι και η μείωση αυτή του πληθυσμού τους έγινε λόγω του ότι ζούσαν σ' ένα τόπο που δεν τους έδινε τη δυνατότητα ν' αναπτύξουν την οικονομική τους δραστηριότητα.

Στο τέλος του 19ου αιώνα, σύμφωνα με όσα αναφέρονται, οι Εβραίοι της Κεφαλονιάς δεν ήταν περισσότεροι από 30. Το «οβραϊκό καντούνι» είχε σχεδόν ερημώσει. Ελάχιστοι είχαν μείνει και στο Ληξούρι. Σιγά σιγά έφευγαν κι αυτοί για την Κέρκυρα. Για τους Κεφαλλονίτες το γεγονός της αποχώρησης των Εβραίων είχε κάποια

ιδιαίτερη σημασία, γιατί εμφανιζόταν εντυπωσιακό και σπάνιο. Η κεφαλλονίτικη φαντασία δεν άργησε να το περιπλέξει με μυθολογήματα και θρύλους που επιζούσαν στις περασμένες γενεές. Χαρακτηριστικό τους ήταν κάποιος εγωιστικός κομπασμός!

6. Ζάκυνθος

Για τους Εβραίους της Ζακύνθου πληροφορίες μας δίνει ο καθηγητής Απόστολος Βακαλόπουλος: «Στην πόλη (ενν. τη Ζάκυνθο) υπήρχαν 800 Εβραίοι αρκετά πλούσιοι, που ζούσαν με πολλή ελευθερία. Μερικοί απ' αυτούς ασκούσαν την ιατρική...» Ακόμη και μεσιτείες σε δουλεμπόριο αναφέρονται για τους Εβραίους της Ζακύνθου. Οι ελευθερίες και η καλοπέραση των πλουσίων Εβραίων κινούσαν το φθόνο και το μίσος του λαϊκού στοιχείου της Ζακύνθου. Αυτό εκδηλωνόταν κυρίως τις μέρες τις «σημαδιακές» και προ πάντων τη Μεγάλη Βδομάδα, όταν, καθώς γράφει ο Κων. Λομβάρδος «εκλείοντο εις τα σπίτια των».

Στο "Λεξικόν Φιλολογικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου" ο Λεων. Ζώης μας δίνει τις εξής πληροφορίες: «Οι Εβραίοι αφίκοντο εν Ζακύνθω ληγούσης της ΙΕ' εκατονταετηρίδας (1498), ηριθμούντο δε εις 47 οικογενείας εκ 204 προσώπων τω 1527. Δια Διατάγματος του δούκος της Ενετίας Α. Τριβιζάνου από 11 Ιανουαρίου 1553 ενεκρίθη ο χωρισμός των Εβραίων από των χριστιανών, αλλά και εγκύκλιος του Πάπα από 5 Απριλίου 1664 απηγόρευσε τοις χριστιανοίς την συγκατοίκησιν μετά των Εβραίων, ένεκα τον οποίου συνεκεντρώθησαν οι τελευταίοι εν τη οδώ Φώσκολου, τότε δε Strada Pieta, ης μέρος έτι και νυν καλείται Εβραϊκά Μακελειά. Τω 1712 ένεκα διαδοθείσης κατηγορίας ότι οι Εβραίοι εφόνευσαν χριστιανόπαιδα, περιορίσθησαν εν τη οποία και σήμερα τη και Γιέτο καλούμενη. Εν τη συνοικία ταύτη σώζεται και η συναγωγή αυτών, εν δε τη τοποθεσία Ψήλωμα (οδός Φιλικών) κείται από του 1656 και το Νεκροταφείον αυτών. Ήδη αι εν Ζακύνθω εβραϊκαί οικογένειαι ολίγαι αριθμούνται, τηρούσι δε και γραμματοδιδασκαλείον, ένθα διδάσκεται η ελληνική και εβραϊκή υπό Ισραηλίτου διδασκάλου».

Το 1522 ζούσαν στο νησί 30 εβραϊκές οικογένειες, ενώ το 1702 υπήρχαν δύο συναγωγές, η «Κρητική» και η «Ζακυνθινή». Κατά το Ολοκαύτωμα, χάρις στον τοπικό Μητροπολίτη και το Δήμαρχο, οι Εβραίοι του νησιού διασώθηκαν. Από τα 275 μέλη της Κοινότητας οι 70 περίπου παρέμειναν στην πόλη, ενώ οι άλλοι κατέφυγαν στις μονάδες της Εθνικής Αντίστασης.

7. Βέροια

Η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας απαντά στις Πράξεις των Αποστόλων και αναφέρεται ρητά από τον Απόστολο Παύλο, ο οποίος μάλιστα επισκέφθηκε τη Βέροια κατά τη δεύτερη και τρίτη περιοδεία του στη Μακεδονία, το 50 ή 51 και το 57 μ.Χ. Ο Παύλος μαζί με το Σίλα ήλθε στη Βέροια από τη Θεσσαλονίκη, όπου το κήρυγμα του αντιμετώπιστηκε αρνητικά. Οι Πράξεις των Αποστόλων αναφέρουν ότι ο Παύλος και ο Σίλας κατευθύνθηκαν στη συναγωγή και υ972 ότι ο Παύλος δίδασκε κάθε μέρα. Δεν διευκρινίζουν, όμως, εάν ο Παύλος χρησιμοποίησε για τα καθημερινά κηρύγματα

του τη συναγωγή ή ένα άλλο μέρος, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το λεγόμενο Βήμα του Αποστόλου Παύλου. Το κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου βρήκε ανταπόκριση και ένας σημαντικός αριθμός τόσο Εβραίων όσο και ειδωλολατρών ασπάστηκε το Χριστιανισμό.

Συναγωγή της Βέροιας

Μια πρόσθετη πληροφορία, εκτός από αυτή του Παύλου για την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στη Βέροια, προέρχεται από μία επιτύμβια επιγραφή που αφιερώνεται από κάποιον Αλέξανδρο στην πεθερά του Μαρέα (ίσως Μάρθα) για τις ευεργεσίες της και προτρέπει όποιον επισκεφθεί τον τάφο να «δώσει τη αγιωτάτη συναγωγή δηνάρια».

Μετά το 10^ο αιώνα ύστερα από πολλές ληλατήσεις και απόπειρες κατάκτησης της Βέροιας, αφού αποτελούσε μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Μακεδονίας, η αίγλη της εβραϊκής κοινότητας είχε υποστεί φανερή φθορά και δεν συγκαταλεγόταν πλέον στα κέντρα του ρωμανιώτικου εβραϊσμού. Ο Εβραίοι περιηγητής του 12^{ου} αιώνα Βενιαμίν της Τουδέλας δεν επισκέφθηκε τη Βέροια.

Ήδη από το τέλος του 14^{ου} αιώνα, οι Εβραίοι καταφεύγουν στη νότια Βαλκανική. Τους ολιγάριθμους Ασκεναζίμ ακολούθησε ένα ρεύμα προσφύγων μετά την εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία το 1492. Οι νεοφερμένοι μετέβαλαν τη δημογραφική σύνθεση των κοινοτήτων στις οποίες κατέφυγαν. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι ελληνόφωνοι Ρωμανιώτες αφομοιώθηκαν από τους πολυπληθέστερους ισπανόφωνους Σεφαραδίτες, οι οποίοι επέβαλαν τη γλώσσα τους, τις συνήθειες και το τελετουργικό τους στους Ρωμανιώτες. Η νέα αυτή εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας εξελίχθηκε σε μία από τις σημαντικότερες της Μακεδονίας

Το κίνημα του Σαμπαράι Τσβι είχε μεγάλη απήχηση στη Βέροια κατά το 1670. Την εποχή των μεγάλων προσηλυτισμών, 1680-1720, πολλοί Εβραίοι της Βέροιας ασπάστηκαν το ισλάμ και αναγκάστηκαν να χωρίσουν από τις γυναίκες τους που προτίμησαν να παραμείνουν πιστές στον ιουδαϊσμό.

Μετά την απελευθέρωση της πόλης από τον ελληνικό στρατό το 1912, η εβραϊκή κοινότητα άρχισε να εντάσσεται στο ελληνικό κράτος σταδιακά. Όμως, αυτό σήμαινε και ριζική αλλαγή της θέσης της κοινότητας: από συγκροτημένο μιλέτ, συχνά πιο προνομιούχο από τα άλλα, μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας, μετατράπηκε σε θρησκευτική (;) κοινότητα ενός εθνικού κράτους. Μια μειονότητα που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί μόνο ως θρησκευτική, ούτε βέβαια ως εθνική, αλλά ως μια κοινότητα που είχε ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Παρ' όλ' αυτά, οι Εβραίοι της Βέροιας εντάσσονται ομαλά στο ελληνικό κράτος. Χάρη στην υποχρεωτική εκπαίδευση, οι νεότεροι έγιναν ελληνόφωνοι με μερίδιο στον ηρωισμό και τις απώλειες κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων του ελληνικού στρατού το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η αρχή της γερμανικής κατοχής έμοιαζε ήπια και αρκετοί Εβραίοι από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής κατέφυγαν στη Βέροια. Το Μάιο του 1943 680 Εβραίοι, από τους 850 που είχαν καταμετρηθεί στην απογραφή του 1940, εκτοπίζονται στα στρατόπεδα

συγκέντρωσης. Ελάχιστοι κατόρθωσαν να διαφύγουν στις περιοχές που έλεγχε η Αντίσταση. Όταν η εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας επανασυστήνεται το 1948, οι επιζώντες ήταν μόλις 111. Λίγοι από αυτούς θα παραμείνουν. Οι περισσότεροι θα προτιμήσουν να εγκατασταθούν στη Θεσσαλονίκη ή στο Ισραήλ. Το 1973 υπήρχαν τρεις εβραϊκές οικογένειες στη Βέροια. Σήμερα δεν έχει απομείνει παρά μόνο μία.

8. Κως

Τα 120 μέλη της εβραϊκής κοινότητας του νησιού τον Ιούλιο του 1944 βρήκαν τραγικό θάνατο στο Άουσβιτς. Σήμερα διασώζεται η συναγωγή, το εβραϊκό νεκροταφείο και ιδιωτικά κτίσματα.

Συναγωγή της Κω

9. Δήλος

Η ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στο νησί πιστοποιείται από αναφορές του Φλαβίου Ιώσηπου και από κτίσμα του 1ου π.Χ. αιώνα που θεωρήθηκε συναγωγή.

10. Νάξος

Διασώζεται μέχρι σήμερα ο χώρος της εβραϊκής συνοικίας στο κάστρο της πόλης. Επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διορίστηκε στη Νάξο, ως Δούκας του Αιγαίου Πελάγους, ο Δον Ιωσήφ Νασί, γνωστός ως ο "Μέγας Εβραίος". Ο Νασί διοίκησε τις Κυκλάδες επί 13 χρόνια μέχρι το θάνατο του το 1579.

11. Χίος

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου (1042-1055), υπήρχαν 15 εβραϊκές οικογένειες στο νησί. Το 1747 αναφέρεται η ύπαρξη 200 Εβραίων που κατοικούσαν στην παλαιά πόλη μέσα στα τείχη και το 1811 Γάλλος διπλωμάτης αναφέρει την ύπαρξη 1000 Εβραίων στη Χίο.

12. Αίγινα

Αναφέρεται η ύπαρξη δύο συναγωγών. Η πρώτη ανακαλύφθηκε το 1829. Από τη δεύτερη διασώζεται τμήμα του μωσαϊκού του πατώματος με την επιγραφή στα ελληνικά "Εγώ, Θεόδωρος ο αρχισυνάγωγος, έκτισα αυτήν τη συναγωγή από τα θεμέλια..."

13. Ξάνθη

Από την εβραϊκή κοινότητα διασώθηκαν μεταπολεμικά το νεκροταφείο και διάφορα άλλα εβραϊκά κτίσματα. Προπολεμικά η κοινότητα αριθμούσε 550 μέλη, ενώ μετά τον Πόλεμο επέζησαν 613.

¹³ Περ. Χρονικά, 142, Μαρτ. – Απριλ., 1996, σ. 15-16

14. Δράμα

Στη σημερινή εποχή υπάρχουν μόνον υπολείμματα της παλαιάς εβραϊκής συνοικίας και των δύο εγκαταλειμμένων εβραϊκών νεκροταφείων. Προπολεμικά ο εβραϊκός πληθυσμός ανερχόταν σε 1.200, ενώ μετά το Ολοκαύτωμα σε 39.

15. Σέρρες

Κατά τον 14ο αιώνα μεγάλος αριθμός Εβραίων μεταναστών από την Ισπανία εγκαταστάθηκαν στις Σέρρες. Το 16ο αιώνα αναφέρεται ότι ζούσαν στην πόλη 65 εβραϊκές οικογένειες. Στις 4-3-1943, 495 Εβραίοι των Σερρών συνελήφθησαν από τις βουλγαρικές δυνάμεις Κατοχής. Μετά το Ολοκαύτωμα επέζησαν μόνον 3 Εβραίοι¹⁴.

16. Καβάλα

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές το 1546 μ.Χ. Εβραίοι της Ουγγαρίας εγκαταστάθηκαν στην Καβάλα. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1943 η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε 2.100 μέλη, οι περισσότεροι από τους οποίους ασχολούνταν με το εμπόριο καπνών. Μετά το Ολοκαύτωμα επέζησαν 42 Εβραίοι.

17. Άρτα

Η Κοινότητα ιδρύθηκε πριν από το 1173 μ.Χ. και αποτελείτο από 100 εβραϊκές οικογένειες. Το 1816 1000 Εβραίοι μετανάστες από την Απουλία και την Καλαβρία εγκαταστάθηκαν στην Άρτα δημιουργώντας τη συνοικία "Τα Εβραϊκά". Η παλαιά συναγωγή των Ρωμανιωτών ονομάζεται μέχρι σήμερα Γκρέκα, δηλαδή συναγωγή των Εβραίων της Ελλάδας. Διασώζεται επίσης η συναγωγή Πουλιέζα.

¹⁴ Εγκυκλοπαίδεια Judaica , τ. 4 , σ. 538

Στις 23-4-44 συνελήφθησαν από τους Γερμανούς 352 μέλη της Κοινότητας από τα οποία επέζησαν 60.

Η πρώτη εγκατάσταση των Εβραίων στην περιοχή της Άρτας δεν μας είναι γνωστή, ωστόσο η κοινότητα της Άρτας χρονολογείται από τον 11ο μ.Χ. αιώνα. Ο ταξιδευτής και έμπορος του 12ου αιώνα Βενιαμίν από την Τουδέλη της Ισπανίας u941 έφτασε το 1165 από την Κέρκυρα στην Άρτα¹⁵ (κατά μια άλλη ερμηνεία ίσως πρόκειται για τη Λευκάδα¹⁶). Το χρονικό αυτό διάστημα στην Άρτα αριθμούνται 100 Ιουδαίοι. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για 100 οικογένειες, οι οποίες είχαν ως επικεφαλής τους ραβίνους Σελαχγιάχου και Ηρακλή. Στις αρχές του 13ου αιώνα ιδρύεται από τον Μιχαήλ Άγγελο Κομνηνό Δούκα, το Δεσποτάτο της Ηπείρου, με κέντρο την Άρτα, το οποίο είχε χαρακτήρα αυστηρά στρατιωτικό.

Τη χρονική περίοδο αυτού του Δεσποτάτου υπάρχουν αναφορές, οι οποίες μαρτυρούν την ύπαρξη εβραϊκής συνοικίας κοντά στο φρούριο της Άρτας. Υπάρχει ακόμα συναγωγή και σχολή, στην οποία πραγματοποιείται η διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας. Το 1346 πραγματοποιείται για πρώτη φορά ο διωγμός των Εβραίων από την περιοχή. Το διωγμό αυτό υποκινεί ο κατακτητής Στέφανος Δουσάν από τη Σερβία.

Αργότερα το 1449 έχουμε το ιστορικό γεγονός της προσάρτησης της περιοχής της Άρτας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Τούρκων υπήρξαν αρμονικές, καθώς οι δεύτεροι τους παραχωρούσαν τόσο θρησκευτική όσο και οικονομική ελευθερία. Τα παραχωρούμενα αυτά προνόμια έδωσαν τη δυνατότητα διάκρισης των Εβραίων σε πολλούς τομείς και ιδιαίτερα στις εμπορικές δραστηριότητες.

Στα τέλη του 15ου αιώνα παρατηρείται, όχι μόνο στην Άρτα αλλά και στις υπόλοιπες κοινότητες της Ελλάδας, η εγκατάσταση εξόριστων Εβραίων κυρίως από την Ισπανία. Στην περιοχή όμως της Άρτας οι εξόριστοι Εβραίοι της Ισπανίας, με την πάροδο του χρόνου

¹⁵ Μ. Δένδια, 'Λευκάς ή Άρτα; Ερμηνεία ενός χωρίου του οδοιπορικού του Βενιαμίν του εκ Τουδέλης', Ηπειρωτικά Χρονικά 6, 1931 σελ 23-28

¹⁶ Για το πρόβλημα της ταύτισης με Άρτα ή Λευκάδα βλ. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών με εισαγωγή και σχόλια Κ. Μεγαλομμάτη και Α. Σαββίδη, Στοχαστής Αθήνα 1994, σελ. 34,49,62 και την πληρέστετη βιβλιογραφία αφομοιώθηκαν από τον ντόπιο ρωμανιώτικο¹⁷ πληθυσμό της Άρτας,

όπως συνέβη και στη γειτονική κοινότητα των Ιωαννίνων. Στις αρχές του 16ου αιώνα αναφέρεται προσφυγικό κύμα από τη Νότια Ιταλία, από την Καλαβρία και την Απουλία και από τη Σαρδηνία και τη Σικελία. Οι πρόσφυγες αυτοί αποτελούσαν μια ξεχωριστή θρησκευτική κοινότητα και δημιούργησαν αυτόνομη συναγωγή, ονομαζόμενη Πουλιέζα. Ταυτοχρόνως όμως βρισκόταν σε λειτουργία και η παλιά ιστορική συναγωγή Γκρέκα, μέλη της οποίας ήταν ελληνόφωνοι Εβραίοι. Η αντίθεση ανάμεσα σε διαφορετικά πολιτιστικά στοιχεία δημιούργησε αναπόφευκτα αντίθετες αντιλήψεις στο ηθικό και το εθιμικό δίκαιο. Οι διαφωνίες και οι αντιθέσεις εκφράστηκαν με τις διαμάχες και τους συναγωγικούς κανονισμούς του 16ου και 17ου αιώνα. Τη χρονική αυτή περίοδο και στο κλίμα που αυτή δημιουργούσε, έζησε και έδρασε ο ραββίνος Βενιαμίν μπεν Ματαθίας.¹⁸ Ο ανταγωνισμός αυτός, πάντα στο πλαίσιο της ευγενούς άμιλλας, συνεχίστηκε για τρεις ακόμη αιώνες και είχε ως επακόλουθο την ίδρυση δύο σχολείων εβραϊκής γλώσσας. Συνάμα ιδρύθηκαν και φιλανθρωπικοί οργανισμοί.

Το διάστημα αυτό οι Εβραίοι ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο τόσο μέσα στην πόλη όσο και στα γύρω χωριά. Το 1809 στην Άρτα υπήρχαν 5.000 Έλληνες, 500 Τούρκοι και 500 Εβραίοι.¹⁹ Όλο αυτόν τον καιρό ο πληθυσμός της Άρτας, αν και μικτός, συμβιώνει με τρόπο αρμονικό. Στα 1816-17 η περιοχή της Άρτας πλήττεται από επιδημία πανώλης, η οποία ήταν υπαίτια για το θάνατο 3.000 κατοίκων. Όμως 300 οικογένειες κατέφυγαν, ανεξαρτήτως θρησκείας, στις Μονές Κάτω Παναγιάς, Θεοτοκίου και Βλαχέρνης, όπου τους παρέιχαν φροντίδα και περίθαλψη. Επίσης, η Ελληνική Σχολή λειτούργησε στα 1830-1881 στο αγιορείτικο μετόχι των Αγίων Αναργύρων, το οποίο βρισκόταν μέσα στην εβραϊκή συνοικία²⁰.

Το 1881 η περιοχή της Άρτας προσαρτήθηκε στην Ελλάδα μετά την κατάληψή της από τα ελληνικά στρατεύματα. Την εποχή εκείνη

¹⁷ Ρωμανιώτες ονομάζονται οι ελληνόφωνοι Εβραίοι που δημιούργησαν κοινότητες σε όλο τον ελλαδικό χώρο από τον 2ο αι. π.Χ., την εποχή της λεγόμενης 'ελληνιστικής διασποράς', ερχόμενοι από τις μεγάλες ελληνόφωνες εβραϊκές κοινότητες της Ανατολικής Μεσογείου (π.χ. Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια κ.λπ.).

¹⁸ Εγκυκλοπαίδεια Judaica, τ. 4, σελ 538.

¹⁹ W. W. Leake, Travels in Northern Europe, London, 4, 1835, σελ 230.

²⁰ Ζανέτ Μπαττίνου, 'Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας: Μια διαδρομή στο χώρο και στο χρόνο' σελ. 131,132.

υπήρχαν στην περιοχή 8.000 κάτοικοι, εκ των οποίων 800 ήταν Εβραίοι, που είχαν ιδρύσει και μια συναγωγή. Σύμφωνα με περιγραφή σε χειρόγραφο ημερολόγιο, κατατεθειμένο στα Γενικά Αρχεία του Κράτους²¹ στις 14-9-1881 ζούσαν στην Άρτα 7.328 Χριστιανοί, 617 Εβραίοι και 45 Οθωμανοί.⁷ Όταν η πόλη απελευθερώθηκε, ο πληθυσμός της υποδέχτηκε τον βασιλιά Γεώργιο Α' και τον τότε πρωθυπουργό Κουμουνδούρο. Ο Γαβριηλίδης γράφει στην εφημερίδα του: «Εντός των Χριστιανών, την Άρταν οικούσι σταθερώς πλείστοι Ιουδαίοι, προθύμως και πιστώως εκπληρούντες πάσας τας υπό των νόμων πηγαζούσας δια τους πολίτας υποχρεώσεις.

Εις τας συναγωγάς αυτών, διέκρινα προσευχομένους ευζώνους κομψώς και αρειμανίως φέροντας την φουστανέλλαν. Ήσαν Ιουδαίοι στρατιώται. Εκ τούτων, αλλά και προσωπικής εμπειρίας μεταγενεστέρως, καταδήλως μαρτυρείται η αγαστή σύμπνοια ήτις επεκράτει μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων εις την Άρταν. Των τελευταίων τούτων το εμπορικόν δαιμόνιον ήτο πανθομολογούμενον».22

Οι Εβραίοι της Άρτας απέκτησαν το δικαίωμα του Έλληνα πολίτη υπό την ελληνική διοίκηση και διατήρησαν τα θρησκευτικά τους έθιμα αλλά και την οικονομική τους ανεξαρτησία. Ωστόσο, η αλλαγή που επήλθε με την ένταξη των Εβραίων στην κοινωνία της Άρτας, δημιούργησε εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Πολλές από τις εβραϊκές οικογένειες που μετανάστευσαν στην Αμερική, στην πραγματικότητα δεν έχασαν ποτέ την επαφή τους με την κοινότητα. Πηγές από το παρελθόν μας πληροφορούν ότι οι εβραϊκές επιχειρήσεις ήταν κυρίως καταστήματα υφασμάτων και επιχειρήσεις εισαγωγών.

Στις αρχές του 20ου αιώνα η εβραϊκή κοινότητα περιελάμβανε 200 οικογένειες. Υπήρχαν τρεις εβραϊκές συνοικίες, ένα εβραϊκό σχολείο, νεκροταφείο και δύο συναγωγές.23 Η πιο παλιά απ' αυτές τις συναγωγές διέθετε και έναν ειδικό χώρο, ο οποίος χρησίμευε για το θρησκευτικό λουτρό των γυναικών, το λεγόμενο 'Μίκβε'. Οι ραβίνοι, τρεις τον αριθμό, παράλληλα με την εκτέλεση των θρησκευτικών τους

21 Κ. Α. Διαμάντη, περιοδικό Σκουφάς, τ. 17-18, 1961, σελ 254.

22 Όπ.παρ., τ. 60-61.

23 Ζανέτ Μπαττίνου, «Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας: Μια διαδρομή στο χώρο και στο χρόνο», σελ. 133.

καθηκόντων, είχαν αναλάβει και τη u948 διδασκαλία στο δημοτικό σχολείο καθώς και στα μέλη της κοινότητας.

Ορισμένοι περιγράφουν τους Εβραίους της περιοχής ως εργατικό λαό. Οι άνθρωποι αυτοί εκτός από έμποροι, ήταν ιδιωτικοί υπάλληλοι, τεχνίτες, δάσκαλοι αλλά και γιατροί. Η περιοχή που αναφέρεται ως κατοικία των Εβραίων είναι κοντά στο φρούριο, το τότε κέντρο της πόλης, και ονομαζόταν Εβραϊκά. Μερικοί Ισραηλίτες έπαιρναν μέρος σε κοσμικές εκδηλώσεις και παραχώρησαν το χώρο του σχολείου ως στέγη για τους πρόσφυγες της Μ. Ασίας. Αργότερα, στα 1920, η κοινότητα της Άρτας αναγνωρίστηκε από το κράτος ως νομικό πρόσωπο. Σ' αυτό διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο η παράκληση του προέδρου της κοινότητας Ιακώβ Γκανή προς την τότε κυβέρνηση Βενιζέλου, ώστε η κοινότητα της Άρτας να αποκτήσει πλήρη νομική υπόσταση. Την ίδια χρονική περίοδο το εβραϊκό σχολείο στην οδό Φιλελλήνων απέκτησε δάσκαλο της ελληνικής γλώσσας.

Το 1939 η απογραφή έδειξε ότι οι Εβραίοι της Άρτας περιορίζονται στους 500. Κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής οι σχέσεις των Εβραίων με τις ιταλικές αρχές ήταν καλές και αρμονικές. Αργότερα όμως, το 1944, οι Ναζί συνέλαβαν όλα σχεδόν τα μέλη της

κοινότητας μετά από παράδοση στο δημαρχείο ενός καταλόγου με τα ονόματα των Ισραηλιτών. Οι συλληφθέντες μεταφέρθηκαν στην Αθήνα και στη συνέχεια στο Αουσβιτς, όπου είχαν μαρτυρικό θάνατο.²⁴ Από αυτούς τους Ισραηλίτες κατόρθωσαν να σωθούν μονάχα 25, ενώ 10 διέφυγαν τη σύλληψη. Οι 35 αυτοί Εβραίοι αποτέλεσαν μετά τον Πόλεμο τον πυρήνα για την ίδρυση της νέας ισραηλιτικής κοινότητας της Άρτας.

Το 1946 το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο στέλνει εκπρόσωπό του τον Κανάρη Κωνσταντίνη, ο οποίος οργάνωσε μια έκθεση με σκοπό την καταγραφή των αναγκών των επιζώντων μελών. Η έκθεση αυτή περιλαμβάνει στοιχεία που μας πληροφορούν για τον πληθυσμό των Εβραίων και για την παλιά συναγωγή κοντά στο φρούριο, η οποία είχε καταστραφεί. Στην εβραϊκή κοινότητα το μόνο που είχε διατηρηθεί σε καλή κατάσταση ήταν το σχολείο, σε αντίθεση με το

²⁴ Στην εγκυκλοπαίδεια Judaica, τ. 3, σελ 645, αναφέρεται ότι από τους 389 Εβραίους κατοίκους της Άρτας εντοπίστηκαν από τη Γκεστάπο οι 352, ενώ ο Ραφαήλ Γκιούλης, τελευταίος πρόεδρος της κοινότητας